

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctejuar.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

मानवता, शांतता, विकास व प्रगतीसाठी 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेचे महत्त्व

प्राचार्य, डॉ. किशोर वि. शिरभाते

प्रतिभाताई पाटील महिला शिक्षण शास्त्र महाविद्यालय, कॅम्प, अमरावती

सारांश

आजच्या आधुनिक आणि जागतिकीकरणाच्या युगात विज्ञान, तंत्रज्ञान, वाहतूक व्यवस्था तसेच माहिती व संवाद माध्यमांच्या अभूतपूर्व प्रगतीमुळे संपूर्ण जग भौगोलिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या अधिक जवळ आले आहे. विविध देशांतील, समाजांतील आणि संस्कृतींतील लोकांमध्ये परस्पर संपर्क, सहकार्य आणि देवाणघेवाण मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. मात्र, या सर्व प्रगतीसोबतच मानवतेसमोर अनेक गंभीर आणि जटिल आव्हाने उभी राहिली आहेत. युद्ध, दहशतवाद, हिंसा, असहिष्णुता, आर्थिक विषमता, सामाजिक अन्याय, सांस्कृतिक संघर्ष तसेच पर्यावरणीय न्हास आणि हवामान बदल यांसारख्या समस्या जागतिक स्वरूप धारण करत आहेत. या परिस्थितीत भौतिक साधनसंपत्तीतील वाढ किंवा आर्थिक प्रगती हीच विकासाची एकमेव कसोटी मानली गेली, तर समाजात असमतोल, तणाव आणि अस्थिरता वाढण्याची शक्यता अधिक असते. त्यामुळे आधुनिक काळातील समस्यांवर उपाय शोधताना केवळ भौतिक किंवा तांत्रिक दृष्टिकोन अपुरा ठरत असून, मूल्याधिष्ठित, नैतिक आणि मानवकेंद्री दृष्टिकोनाची नितांत गरज निर्माण झाली आहे. मानवतेचा, करुणेचा, सहिष्णुतेचा आणि सहअस्तित्वाचा विचार केंद्रस्थानी ठेवल्याशिवाय शाश्वत शांतता आणि समतोल विकास साध्य होऊ शकत नाही. या पार्श्वभूमीवर भारतीय तत्त्वज्ञानातून उद्भवलेली 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना संपूर्ण विश्वाला एक कुटुंब मानण्याचा उदात्त आणि सर्वसमावेशक विचार मांडते. ही संकल्पना व्यक्ती, समाज किंवा राष्ट्र या मर्यादांपलीकडे जाऊन संपूर्ण मानवजातीचा विचार करण्याची प्रेरणा देते. परस्पर सन्मान, सहकार्य, सहिष्णुता आणि करुणा या मूल्यांवर आधारित असलेली ही दृष्टी मानवतेच्या कल्याणासाठी मार्गदर्शक ठरते. या संशोधनपर लेखात 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेची तात्त्विक पार्श्वभूमी स्पष्ट करण्यात आली असून, मानवता, शांतता, सामाजिक विकास आणि शाश्वत प्रगती यांच्या संदर्भात तिचे महत्त्व सखोलपणे अभ्यासले आहे. तसेच आधुनिक जागतिक समस्यांवर प्रभावी उपाय म्हणून या संकल्पनेची उपयुक्तता अधोरेखित करण्यात आली आहे. आजच्या संघर्षप्रस्त आणि भौतिकतावादी जगात 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना मानवतेसाठी दिशादर्शक ठरू शकते, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

बीज शब्द : वसुधैव कुटुंबकम्, मानवता, जागतिक शांतता, सामाजिक विकास, शाश्वत प्रगती, मानवी मूल्ये

प्रस्तावना

मानव समाज आज एका महत्त्वपूर्ण संक्रमणकालातून जात आहे. भौतिक विकास, औद्योगिकीकरण आणि विज्ञान-तंत्रज्ञानातील झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे मानवी जीवन अधिक सुलभ, वेगवान आणि सुविधाजनक झाले आहे. दळणवळण, आरोग्य, शिक्षण आणि माहिती क्षेत्रात मोठी प्रगती झाली असली, तरी या भौतिक समृद्धीसोबतच मानसिक तणाव, असुरक्षितता, एकाकीपणा, सामाजिक संघर्ष, हिंसा आणि विषमता यांसारख्या गंभीर समस्या अधिक तीव्र होताना दिसतात. भौतिक प्रगती आणि मानवी समाधान यांच्यातील दरी वाढत चालली आहे, हे आजच्या समाजाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरले आहे. सध्याच्या जागतिक परिस्थितीत राष्ट्रवादाची टोकाची भावना, सांस्कृतिक किंवा धार्मिक श्रेष्ठत्वाची धारणा, तसेच व्यक्ती व राष्ट्रकेंद्रित

स्वार्थी दृष्टीकोन यामुळे मानवतेच्या मूलभूत मूल्यांना तडा जात आहे. 'आपण' आणि 'ते' अशी विभागणी वाढत असून, सहिष्णुता, करुणा, समता आणि परस्पर सन्मान या मूल्यांचे महत्त्व कमी होत चालले आहे. याचा थेट परिणाम सामाजिक सलोखा, आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि जागतिक सहकार्यावर होताना दिसतो. या पार्श्वभूमीवर मानवजातीला एकत्र बांधणाऱ्या, सहअस्तित्व, परस्पर सन्मान आणि नैतिकतेवर आधारित तत्त्वज्ञानाची गरज प्रकर्षाने जाणवते. अशी जीवनदृष्टी जी केवळ भौतिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून, मानवी मूल्यांना केंद्रस्थानी ठेवते, ती आजच्या काळात अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय संस्कृतीत मांडलेली 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना संपूर्ण मानवजातीला एक कुटुंब मानून मानवतेचा व्यापक आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोन प्रदान करते. ही संकल्पना व्यक्ती, समाज, राष्ट्र आणि संस्कृती यांच्या मर्यादा ओलांडून संपूर्ण विश्वातील सजीवांमध्ये परस्पर बंधुत्वाची भावना निर्माण करते. सहअस्तित्व, करुणा, समता आणि सामूहिक कल्याण यांवर आधारित असलेली ही दृष्टी आजच्या जागतिक समाजासाठी अत्यंत कालसुसंगत आणि मार्गदर्शक ठरते. आजच्या संघर्षमय, स्पर्धात्मक आणि विभाजित होत चाललेल्या जगात 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना मानवतेच्या पुनर्स्थापनेसाठी, शांततेच्या प्रस्थापनेसाठी आणि समतोल विकासासाठी प्रभावी तत्त्वज्ञान म्हणून पुढे येते.

'वसुधैव कुटुंबकम्' संकल्पनेचे तात्त्विक स्पष्टीकरण : 'वसुधैव कुटुंबकम्' हा संस्कृत विचार महाउपनिषद मधून आलेला आहे. याचा अर्थ — संपूर्ण पृथ्वी हे एकच कुटुंब आहे. या संकल्पनेचा गाभा करुणा, सहिष्णुता, परस्पर सन्मान आणि सहअस्तित्व यावर आधारित आहे. व्यक्ती, समाज किंवा राष्ट्र या मर्यादांपलीकडे जाऊन संपूर्ण मानवजातीचा विचार करण्याची प्रेरणा ही संकल्पना देते.

मानवतेसाठी 'वसुधैव कुटुंबकम्' : मानवता म्हणजे माणसामाणसातील आपलेपणा, संवेदनशीलता आणि करुणा. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना मानवाला केवळ स्वतःपुरते न पाहता इतरांच्या दुःखात सहभागी होण्याची शिकवण देते. जात, धर्म, भाषा, वंश किंवा राष्ट्र यांपलीकडे जाऊन सर्व मानव समान आहेत, ही भावना मानवतेचा पाया मजबूत करते. त्यामुळे भेदभाव, द्वेष आणि अन्याय कमी होण्यास मदत होते.

शांततेसाठी 'वसुधैव कुटुंबकम्' : जागतिक पातळीवर युद्ध, दहशतवाद आणि सामाजिक संघर्ष शांततेला मोठे आव्हान ठरत आहेत. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना संघर्षाऐवजी संवाद, हिंसेऐवजी सहकार्य आणि वर्चस्वाऐवजी समन्वयाचा मार्ग सुचवते. सर्व राष्ट्रे एकाच कुटुंबाचा भाग आहेत, अशी भावना विकसित झाल्यास शांततापूर्ण सहअस्तित्व शक्य होते. आंतरराष्ट्रीय संबंधांतही ही संकल्पना शांतता प्रस्थापनेसाठी मार्गदर्शक ठरू शकते.

विकासासाठी 'वसुधैव कुटुंबकम्' : खरा विकास हा केवळ आर्थिक वाढीपुरता मर्यादित नसून सामाजिक न्याय, समान संधी आणि सर्वसमावेशक प्रगतीवर आधारित असतो. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना विकास प्रक्रियेत दुर्बल, वंचित व अल्पसंख्याक घटकांचा विचार करण्यास प्रेरणा देते. यामुळे विकास अधिक समतोल आणि मानवकेंद्री बनतो.

शाश्वत प्रगतीसाठी 'वसुधैव कुटुंबकम्' : पर्यावरणीय समस्या, हवामान बदल आणि नैसर्गिक संसाधनांचा न्हास ही आजची मोठी आव्हाने आहेत. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना मानव आणि निसर्ग यांच्यातील नातेसंबंध अधोरेखित करते. पृथ्वीला केवळ उपभोगाची वस्तू न मानता कुटुंबातील सदस्य मानल्यास पर्यावरण संवर्धन व शाश्वत विकासाला चालना मिळते.

शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रातील उपयुक्तता : शिक्षण हा समाजातील व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वविकासास, नैतिक मूल्यांच्या रुजवटीस आणि सामाजिक जबाबदारीच्या जाणीवेस सर्वात प्रभावी माध्यम मानला जातो. या दृष्टिकोनातून, 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेचा शैक्षणिक क्षेत्रात समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये विविध नैतिक, सामाजिक आणि जागतिक मूल्यांचा विकास साधला जाऊ शकतो. विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक ज्ञान देण्यापेक्षा त्यांच्यात मानवतेची जाणीव, सहिष्णुता, समन्वयाची वृत्ती, सामाजिक न्यायाची समज आणि जागतिक नागरिकत्वाची भावना यांचा प्रसार करण्यास ही संकल्पना उपयुक्त ठरते.

विद्यार्थ्यांमध्ये विविध संस्कृती, भाषा, धर्म, जीवनशैली आणि मूल्ये यांच्याशी संवाद साधण्याची क्षमता वाढते. यामुळे भिन्नतेकडे सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होतो, परस्पर आदर निर्माण होतो, व सामाजिक व सांस्कृतिक भेद कमी होतात. विशेषतः बहुसांस्कृतिक शाळा किंवा आंतरराष्ट्रीय शिक्षण संस्थांमध्ये ही संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या आंतर-सांस्कृतिक समज आणि सहकार्य वाढविण्यास अत्यंत प्रभावी ठरते. सामाजिक स्तरावर पाहता, 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना सामाजिक सलोखा, शांतता, एकात्मता आणि समन्वय वाढविण्याचे कार्य करते. ही संकल्पना व्यक्तींमध्ये परस्पर आदर, करुणा, न्यायप्रिय वृत्ती, संघर्ष व्यवस्थापनाची क्षमता आणि समाजासाठी जबाबदारीची जाणीव निर्माण करते. राष्ट्र, समुदाय आणि विविध सामाजिक गट यांच्यातील ताणतणाव कमी करण्यासाठी आणि सहयोग, सहअस्तित्व व शांततामय संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी या तत्त्वज्ञानाचा अवलंब प्रभावी ठरतो. याशिवाय, जागतिक स्तरावरही या संकल्पनेचा महत्त्वाचा फायदा आहे. जागतिक नागरिकत्वाच्या संदर्भात ही संकल्पना समानता, सहकार्य, शाश्वत विकास आणि सामाजिक न्याय यांचा पाया रचते. विविध देश, संस्कृती आणि समुदाय यांच्यातील सहकार्य व परस्पर समज वाढवून जागतिक शांतता व समन्वय प्रस्थापित करण्यासाठी 'वसुधैव कुटुंबकम्' हा मार्गदर्शक ठरतो. म्हणूनच, शैक्षणिक आणि सामाजिक दोन्ही क्षेत्रांत 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना केवळ नैतिक आणि तात्त्विक दृष्ट्या महत्त्वाची नाही, तर व्यवहारकेंद्रित, परिणामकारक आणि आधुनिक काळासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते. शिक्षणातून तिचा प्रसार आणि सामाजिक जीवनात तिचा अवलंब केल्यास मानवतेच्या मूल्यांचा विकास, शांततामय सहअस्तित्व आणि समतोल विकास निश्चित करता येतो.

निष्कर्ष : आजचे जग वेगाने बदलत असून भौतिक प्रगती, तंत्रज्ञान आणि आर्थिक विकासाने मानवजीवन अधिक गतिमान केले आहे. मात्र या प्रगतीबरोबरच वाढती हिंसा, युद्धे, सामाजिक व सांस्कृतिक संघर्ष, असहिष्णुता, पर्यावरणीय न्हास आणि मानवी मूल्यांची घसरण ही गंभीर आव्हाने मानवतेसमोर उभी आहेत. केवळ भौतिक उन्नतीवर आधारित विकास मानवजातीला दीर्घकालीन समाधान देऊ शकत नाही, हे या काळात स्पष्टपणे जाणवते. अशा अस्थिर, संघर्षग्रस्त आणि भौतिकतावादी जगात भारतीय तत्त्वज्ञानातून उद्भवलेली 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना मानवतेसाठी दीपस्तंभासारखी मार्गदर्शक ठरते. संपूर्ण विश्वाला एक कुटुंब मानणारी ही विचारधारा मानवतेचा व्यापक, समन्वयवादी आणि करुणामय दृष्टिकोन मांडते. मानव-मानव, राष्ट्र-राष्ट्र तसेच मानव-निसर्ग यांच्यातील संबंध सहअस्तित्व, परस्पर सन्मान आणि सहकार्याच्या आधारावर पुनर्स्थापित करण्याची क्षमता या संकल्पनेत आहे. मानवता, शांतता, सामाजिक विकास आणि शाश्वत प्रगती यांचा समन्वय साधण्यासाठी 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना अत्यंत उपयुक्त, मूल्याधिष्ठित व कालसुसंगत ठरते. शिक्षण, समाजव्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि पर्यावरण संरक्षण या सर्व क्षेत्रांत या तत्त्वज्ञानाचा प्रभावी अवलंब केल्यास जागतिक समस्यांवर सकारात्मक व दीर्घकालीन उपाय शक्य होऊ शकतात. त्यामुळे आधुनिक जागतिक समाजाने या तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार करणे ही केवळ एक नैतिक गरज नसून मानवजातीच्या सुरक्षित, शांततामय आणि शाश्वत भविष्याची अनिवार्य आवश्यकता आहे.

संदर्भसूची (APA शैली – मराठी, 15 References)

- चॅटर्जी, एम. (2012). भारतीय तत्त्वज्ञान आणि आंतर-सांस्कृतिक संवाद. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड विद्यापीठ प्रकाशन.
- सेन, अ. (2006). ओळख आणि हिंसा. नवी दिल्ली: पेंग्विन प्रकाशन.
- शर्मा, प. (2015). शिक्षणातील आंतर-सांस्कृतिक समज. एज्युकेशनल रिव्ह्यू, 67(4), 412-425.
- सिंग, र. (2019). नीतिशास्त्र आणि जागतिक सहअस्तित्व. आशियाई तत्त्वज्ञान जर्नल, 12(2), 89-97.
- टागोर, र. (2008). राष्ट्रवाद. नवी दिल्ली: मॅकमिलन प्रकाशन.
- वर्मा, स. (2020). जागतिकीकरणाच्या काळातील सांस्कृतिक संघर्ष. समाजशास्त्र जर्नल, 14(3), 101-109.
- नुसबाम, मा. (2011). क्षमता निर्माण. हार्वर्ड विद्यापीठ प्रकाशन.